

Утопиите от Платон до Новото време

ас. Веселин Гръцманов

The Utopia from Plato to The New ages: Utopia is an ideal community or society possessing highly desirable or perfect qualities. The word was coined in Greek by Sir Thomas More for his 1516 book Utopia describing a fictional island society in the Atlantic Ocean. The term has been used to describe both international communities that attempt to create an ideal society, and fictional societies portrayed in literature. It has spawned other concepts most prominently dystopia

Key words: Utopia, dystopia, ideal society, law, community

В политическите и правни учения още от Античността се търси идеалното устройство на държавата. За пръв път Платон в диалозите си „Държавата“ и „Законои“ прави предвиждане в утопичен контекст, описвайки несъществуващ в реалността социум⁴¹. Неговите политически диалози съчетават множество познати в историята варианти на държавно устройство, както и граничещи с фантазията институционални структури. Митологичната наративност и диалогизирането допълват абстрактната и обобщаваща представа за устройството на държавата в тези най-ранни утопични текстове в историята.⁴² Чрез митичното Платон слиза на нивото на слушателя. В същото време митологичното е основание за възникване на правото и най-древно обяснение за неговото съществуване и развитие⁴³. Ранните утопии пресъздават обществен модел, в който биват проигравани и разтълкувани етичните разбирания за добро и справедливо общество на класическата епоха.

Държавата като институционална съвкупност има за основна цел да гарантира в оптимална форма конкретен социален строй. За това, предвиждайки нейните идеални варианти Платон прилага едновременно рационално-научен и художествен подход. Тази двойствена характеристика на утопиите ще стане техен стилово-отличителен белег, който ще привлича широк кръг от читатели, далеч над мислимото за който и да било друг социално-философски текст. В същото време прогностичността им ще ги запази като отправна точка за всяко ново учение за държавата. Феноменът държава е проектиран в бъдещето. Законите, регулиращи отношенията в нея, и институциите, чрез които се реализират етичните ценности и принципи също са основен обект на изследване в утопичните текстове. Абстрактността им подпомага намирането на присъщите за държавата закономерности. Анализирайки тези закономерности авторите на утопии търсят обяснение за съществуващото държавно и законодателно устройство и предписват варианти за промени към по-добро. Рационалният подход в ученията за държавата наложен по същото време от Аристотел ще дистанцира тези учения от предположението и художествената фикция /т. е. ще отрече утопиите като похват/. „Атинската полития“ е базирана върху историческата ретроспектива, като изброяващ индуктивен подход за намиране на идеалното държавно устройство⁴⁴. По този начин, разграничавайки се от идеализма на Платон, Аристотел ще оформи още по-отчетливо спецификата на подобен тип изложение. В крайна сметка обаче целта и на двете тенденции е една и съща - намиране на обяснение за оптималното държавно и законодателно устройство.

Връзката на утопиите с митологията, а от там и с религията, е актуализирана и подсилена след налагането на християнството в Европа. Сам по себе си замисълът на монотеистичните религии представлява опит за реализиране на една утопична

⁴¹ Платон. Диалози том 1 „Държавата“ изд. 1975г., Платон „Законои“ изд. 2007 г.

⁴² Вж. С. Киркегор. „Върху понятието за ирония“, изд. 1993 г., стр.109 Митичното в ранните диалози на Платон, като симптом на по-съдържателна спекулация.

⁴³ Вж. С. Маринова. „Принципи на правото“ изд.2011г. стр.138.

⁴⁴ Вж. Аристотел. „Атинската полития“ изд. 1993 г.

реалност в настоящето и този опит води началото си от Платон⁴⁵. Структурирането на есхатологията на монотеистичните религии произлезли от юдаизма изисква съобразяване с конкретен религиозно-етичен кодекс от ценности и норми. От тук и връзката на утопияте с генеалогията на правото. „Идеалната държава”, идеалното общество или „Божият град” са замислени като базирани върху закона институционално-етични структури. Тъй като закони са съществували много преди утопичните замисли да се появят логичен изглежда въпросът за „идеалния закон” и генеалогията на правото. Такъв за всяка монотеистична религия се явява конкретния религиозно-нормативен пласт от нея. Утопията, като метод за прогнозиране е в границите на научното, но в същото време тя се проявява в историята в съчетание и противоборство с религията. Тогава когато религията е достатъчно млада тя доминира и включва в своя есхатологичен модел утопията. В нейните рамки утопията може да бъде частично пре моделирана и да възпроизведе многократно сюжета на конкретната религия. Показателни в това отношение са многобройните еретически движения, даващи специфична трактовка на действителността и отвъдния свят. Тогава обаче, когато религиозната доктрина е в упадък и търпи промени, утопичните теории за света еманципират себе си и стават съпътстващи идеологии, част от позитивната наука за обществото и устройството за държавата.

Ренесансът в Англия, Нидерландия и Германия възниква под влияние на Възраждането на идеите и изкуствата в Италия. Тук той се съчетава с Реформацията. Това отмества удара на ренесансовата вълна към религиозната догматика. Зараждащите се в Европа нови социално-икономически отношения на капитализъм свързани с разрастването на градовете и търговията изискват преосмисляне на ценностите в глобален аспект. Започналата успоредно с това Реформация задълбочава необходимостта от кардинална реформа в духовната сфера. Тази реформа е необходима, както за налагането на протестантизма, така и за консолидирането и осмислянето под нов ъгъл на католицизма. По същество това е последната възможност за съхранение в цялост на католическата църква в ролята и на доминанта над светската власт. Последвалите религиозни войни в Европа ще наложат идеята за секуляризация на църквата и преосмисляне на ролята на държавата. В тези условия общественото благополучие и морал заемат централно място в съчиненията на писатели като Томас Мор, Еразъм Ротердамски, Улрих фон Хутен и други реформатори на католицизма от континента. Поради това утопията и сатирата стават типични стилови похвати на писателите и философите от този период. Друга съществена черта на ренесансовите процеси в северна Европа е стремежът към всеобща просветеност.

Приятелството между Мор и Еразъм вдъхновява създаването на техните най-известни произведения - „Утопия” и „Възхвала на глупостта”. Последното Еразъм написва при гостуването си в Англия с шеговитото обръщение към своя домакин „mogos” - глупав. И двете книги използват социалната сатира, за да разкрият недъзите на настоящето управление и морал. Този похват дистанцира сюжета от съществуващия модел на държавно устройство на феодализма и в същото време предначертава социалните слоеве, които ще бъдат гравивната сила в идеалното общество-просветените хора на труда, можещи и познаващи проблемите на света. Той ще бъде приложен и в „Корабът на глупците” 1494 г. на Себастиан Брант⁴⁶, и в „Пътешествията на Гъливер” 1721 г. на Джонатан Суифт⁴⁷, и в „Гаргантюа и Пантагрюел на Франсоа Рабле⁴⁸ 1532 г.

„Възхвала на глупостта” на Еразъм е издадена 1508 г. Тя е абстрактно обобщение на настоящето, носещо белезите на утопична действителност. В същото време, чрез сатирата, светът на глупостта е трансформиран в нова реалност. За

⁴⁵ Вж. М. Елиаде „История на религиозните идеи и вярвания” том 2 стр.2009 г.

⁴⁶ Себастиан Брант „Корабът на глупците” изд. 2010 г.

⁴⁷ Джонатан Суифт „Пътешествията на Гъливер” изд. 1977 г.

⁴⁸ Франсоа Рабле „Гаргантюа и Пантагрюел” изд.1982 г.

разлика от утопията на Мор, в която важно роля играе конкретното място /топос/, като декор и прием за отстраняване от действителността, при Еразъм необходимото отстраняване се постига на ниво читател. Ние възприемаме абсурдността на изреченото и грядим в себе си представата за идеалния свят чрез отговорите давани от собствените ни етични разбираня. Ако в случая с новата колония на Платон на остров Крит от „Закони“ и „Утопия“ на Мор е налице пространственост, то при сатирата на Еразъм е налице психологически тип утопия. Обект на критиката на Еразъм стават изконните човешки слабости, но и морала на духовенството-раздаването на опрощения и индулгенции. Известни са задочните му полемики с Лутер по повод на християнската етика и принципите на управление в светската и духовната сфера. „Възхваляла на глупостта“ е апотеоз на плурализма. Еразъм не спестява истината за състоянието на католическата църква. Макар самият той да е радетел за възраждането на вярата неговата доктрина никога не прекрива границата, отвъд която стои протестантството⁴⁹. Той подготвя пътя, по който мнозина други ще го сторят. Огромно е въздействието на възгледите на Еразъм върху хуманистите, така както и житейския стоицизъм на Мор.

Томас Мор издава книгата си „Утопия“ през 1518 г. като реакция срещу абсолютизма на Тюдорите. Съчинението на Мор е продукт на Ренесанса. Обществената дейност и творчество на сър Томас Мор са значими. През целия си живот той поддържа идеята за просветеният католицизъм и запазването му като фактор в Англия. Трагичната съдба го изправя срещу двама крале, положили началото на абсолютизма в Англия. Мор става жертва на политически интриги, съпътстващи откъсването на страната от влиянието на Ватикана. Създаденото от Мор съответствие на духа на епохата. Макар и да не е краен във възгледите си, поради заеманите високи държавни постове, той успява да си навлече гнева на кралския двор. С неговата смърт, като че ли е пропусната възможността за разумно еволюционно решение на религиозното противопоставяне в Европа. Смисълът на неговите хуманистични послания ще бъде съживен след повече от век от Джон Лок в „Писмо за толерантността“.

Сюжетът на „Утопия“ е свързан с пребиваването на Рафаел Хитлодей на незападен остров в южния пасифик. Приликите с устройството на Платоновата идеална държава са доловими. В Утопия хората живеят в общност без частна собственост, равни в правата си пред закона и споделящи еднакви шансове за реализация. Липсата на икономическо неравенство между жителите и поставя под съмнение йерархичната структура на тази въображаема островна държава. Самият Мор полемизира различни проблеми, поставяйки се в позицията на слушател на разказа на Хитлодей. Устройството на Утопия е реминисценция на критската колония на Платон⁵⁰. Стремехът към социално планиране по същество е форма на структуриране на обществения живот. Човек има капацитета да пренареди общественото устройство с цел ефективност и добро управление⁵¹. Този постулат остава базисен и днес за политическото управление във всяка социална сфера. Унифицирането на човешкия бит в Утопия надхвърля поносимите граници на липсата на лична свобода. Поставяйки се обаче в позицията на XVI век, където властват нищетата на отиващия си феодализъм и безчовечната експлоатация на изгриващия капитализъм, можем да оправдаем този възглед. Унифицирането на облеклото и поведенческите навици на жителите на острова са по-скоро прибежище в сигурното ежедневие. Тук вероятно е моментът да акцентираме върху това, че всеки социално-икономически строй в историята идва със своите принципи и отрича вече отживели форми на поведение. Търсейки логика в оценката си за предреченото от Мор вероятно ще сгрешим ако пропуснем факта, че утопията като идеологическо предричане е антагонистична

⁴⁹ Вж. Еразъм Ротердамски., Възхваляла на глупостта, 1984, стр.115.

⁵⁰ Вж. Платон. „Закони“ и Томас Мор „Утопия“ стр.119 градовете на Утопия.

⁵¹ Вж. Л. Дачев. „История на политическите и правни учения“ част 1.

форма на поднасяне на проблемите касаещи държавата и обществото. От този антагонизъм произтича и елементаризирането донякъде на тези проблеми, тъй като рационални решения биха могли да се съдържат не само в крайните варианти. Възприемането на утопията като идеологическа прогноза, към която може да бъде провяен скептицизъм, е обяснимо от гледна точка на нейната ненаучност и отдалечеността и от позитивната действителност.⁵² Интерес представлява учредяването на властта в този остров на благоденствието. Наличието на просветено болшинство от хора налага представителна форма на демокрация като начин на управление. Върховната власт е в ръцете на принц. Неговите функции са пожизнени, но в случай на злоупотреба с властта той може да бъде отстранен от жителите на острова. Представата на Мор за развитието на Утопия не е статична. Държавата търпи развитие, нараства по население и икономическа мощ, води войни, които винаги са справедливи. Парите и скъпоценните вещи са олицетворение на развалата, за това те са отречени или отмират. Религиозната търпимост и епикурейските нрави на жителите на острова, хуманното отношение към болните и животните, както и отказът от тежки наказателни мерки за ред престъпления напомнят за принципите на либерализма. Бърtrand Ръсел охарактеризира този утопичен модел с думите: „Животът в тази Утопия би бил непоносимо потискащ. Разнообразието е съществено необходимо за щастието, а в Утопия надали има нещо подобно, но това е недостатъкът на всички планирани обществени системи, както въображаеми, така и реални.

Във Франция по същото време Франсоа Рабле издава своя знаменит роман «Гаргантюа и Пантагрюел». Сюжетът е базиран на народната култура и обичаи. Той е сложна амалгама от антична философия, апокрифни еретически сюжетни линии и фолклор. Изследователи като Бахтин и Мишле виждат в него своеобразна иронична енциклопедия на цялата позната до тогава световна култура от Китай, през Древна Елада, до средновековна Франция. В него ренесансови са идеите за развитието на обществото, за мястото на човека в света, за общото благо. Пътешествващите герои срещат непознати места с различни нрави и обичаи. Това калейдоскопично разнообразие има за цел да прикрие отчасти унищожителната критика на управляващите социални слоеве и институции на френското общество. Идеята на Рабле за човека произтича от неговата огромна ерудиция - практикуващ медик, блестящ юрист и писател. Той вижда в човешката личност неразривна сплав от естествени първични телесно-психологически заложби, съчетани с интелектуалната извисеност на нравствения идеал. Този образ е в ярък контраст с противоестествените религиозни възгледи, битувачи през средновековието за човека. В този роман, за разлика от класическите утопии, са налице множество утопични сюжети и ядра. Народната повед за Гаргантюа, върху която Рабле създава своя роман, е формалния повод за неговото написване. Преобръщането на обществените отношения и размиването на границата между иронията и сериозността напомнят античната «популярна» литература. Определението на Аристотел: «смехът е свойствен само за човека» е ключ към разтълкуването на книгата. Религията е подложена на унищожителна сатира. «Папефиги» и «папомани» са нарицателни образи на безнравствените свещенници от противостоящите си по него време религиозни лагери. Заради тази си дързост Рабле е преследван, както от католици, така и от протестанти. Писателят е склонен да възроди древната политеистична форма на религиозност като съответстваща на природата на човек. Естествено правната школа черпи основания от този текст, изграждайки концепцията за неотменимите и естествено-присъщи права на човека. Всичко, което е природно и естествено е нравствено. Свободните хора, възпитани и придобили знания, по природа притежават инстинктите за чест и добродетелни дела, които ги отдалечават от порока. Външните изкуствени ограничения на морала покваря-

⁵² Бърtrand Ръсел оценява в детайли творбата на Мор, без да прикрие чувството си за хумор при коментара на някои от неговите тези. – „История на западната философия” том 3.

ват с лицемерието си добродетелния по природа човек. Противоестествените ограничения на църковните догми са изобличени в утопичната история на Телеманското абатство. Там всичко е в контрастираща противоположност с порочната ленност на живота в християнските манастири. Телемската утопия на Рабле визира обществото от просветени избрани млади хора, живеещи в съзвучие с добродетелта и естествени закони. Романът поставя важни проблеми, като например; причините за водене на войните, за справедливите войни, за качествата на добродетелните владетели, за доброто възпитание, за доброто образование и т. н. Той поддържа идеята на Платон за просветения владетел, обладаващ качествата на философ, които биха го подпомогнали в управлението на държавата. Тираничното управление е заклеймено като противоестествено и съкрушително за естествения дух на човек и неговата свободолюбива същност. Човекът е поставен в центъра на съществуващата позитивна реалност, без респект от божественото. Тази светска концепция ще премине от утопичните текстове на литературата на Възраждането в идеите на просветителите от XVIII век.

Сто години след Мор, Еразъм и Рабле жанрът утопия е преоткрит от Томазо Кампанела. Тежният затворнически живот и постоянните обвинения от църквата към него го карат да избере иносказателния език. Идеите му са до такава степен противоречиви и крайни, че неговите същински политически възгледи са трудно разпознаваеми от изследователите. Все пак, две са важните произведения, превръщащи Кампанела в значим за политическите идеи писател-«За най-добрата държава» и «Градът на слънцето». Сюжетът на неговата утопия преповтаря тази на Мор. Оригинални са възгледите за професионалното разделение на жителите на Града на слънцето. Йерархичността в управлението е запазена, но със значително подсилен елемент на народовластие в сравнение с Утопия. Отречена е изцяло частната собственост, до степен на заличаване на семейството, като градивен елемент за обществото. По това Кампанела се доближава до Платон в представата си за унифициране на гражданите в идеалното общество. Приносът на труда на Кампанела се състои в припомнянето на платонистката идея за компетентно и мъдро управление от просветени хора. Неговата идеална държава се ръководи от Метафизик /Слънце/ обожествен, заради врежната си в науките. Той обаче е сменяем чрез избори и това смекчава донякъде култа към него. Спорен остава въпросът за съвместяването на тези две концепции-крайният монархически култ с идеята за изборност. Функционално, обществото от солари е стратифицирано в дълбочина. Най-общо то е разделено на три дяла всеки от които обема различни социални нужди, като духовна, военна и икономическа сфера. Това своеобразно разделение на властовите функции е доразвито в детайли със съответни длъжност във всяка от споменатите обществени сфери.

Преповтарянето с десетилетията на сходни по сюжет и проблематика произведения, какъвто е случаят с утопиите не е случаен. Този феномен е обясним със силното влияние на Платонизма върху писателите от Възраждането. Пореден опит в тази насока прави Френсис Бейкн с трактата си «Нова Атлантида» 1627г. Емпиричната философия и индуктивната логика прокламирани от него вещаят за приложната наука и технологии добри времена. Вглеждането в проблемите на държавата и обществото отново припомнят достигнатото от Платон в тази област. Променени са само имената. Остров Бенсалем е алюзия с разказът на египетския жрец за достойните и мъдри управници на Атина. Емпиризмът обогатява ученията за държавата с новия подход които налага към социално-политическата сфера. Той е идентичен с подхода към точните науки. След Бейкн Томас Хобс прокарва идеята за органичното устройство на държавата. Онагледявайки чрез библейския образ на Левиатан сложната функционална структура на феномена държава. Започната като утопична история, чрез емпиризма на доказателствата, приложени като аргументация от Хобс,

органичната концепция излиза от рамките на утопията и съществува, като стройна научна теза, чак до настоящето.

Краят на абсолютизма в Англия пък донася две знаменити утопии, написани почти по едно и също време - «Робинзон Крузо» 1719г. на Даниел Дефо и «Приключенията на Гъливер» 1721г. на Джонатан Суифт. Двата романа са белязани с откритата враждебност на авторите си един към друг. Тази неприязън произтича от разликата в социалния произход на Дефо и Суифт. Първият е представител на буржоазията, изповядваща идеите на зараждащия се либерализъм. Той е отявлен привърженик на натурализма /естествено-правната концепция за произхода на обществата/. Вторият е обеднял аристократ изгнаник в Ирландия, бленуващ за отминалите добродетели на Англия. Романът на Дефо е начало на утопиите свързани с екологията, които на съвременен етап, са особено актуални / «Повелителят на мухите» 1954г. на Уилям Голдинг/. Концепцията за човека в книгата на Суифт е диаметрално противоположна. Оптимизмът и вярата в способностите на човек да пресъздаде себе си по начин близък до природните закони, срещу песимизма и нравствената безпътница на странстващия между въображаемите/реални/ светове Гъливер. Всъщност пренебрегвайки враждебността на авторите и незначителното хронологично разминаване на книгите можем да определим тези две класически утопии като логично продължение една на друга. Суифт прави сатиричната констатация за безпътницата в управлението на буржоазна Англия, докато Дефо дава възможното решение изход. Всъщност решението на Дефо да върне човек към корените на мирозданието, за да преоткрие смисъла на живота и истинските ценности е загатнато и в Гъливер чрез образите на изпълнените с добродетели митични коне.

С появата на идеята за социално равенство и солидарност и проектите за комунален живот на социалистите утописти се навлиза в нов етап от развитието на утопиите. Отказът от по нататъшно търсене в тази област и преминаването към практическо прилагане на натрупания идеологически материал са намеса в съществуването на бинарната структура на позитивната действителност-идеално и материално. Никого до появата на комунистическата идеология човек не се е вмесвал толкова арогантно в законите на историческото развитие. Последица от този насилствен опит е появата на жанра антиутопия, изразяващ негативната оценка за стореното през комунистическия експеримент. Чрез този похват във времената на тоталитарните режими ще бъде съхранено рационалното и стойностното в жанра утопия. Знаменателни в това отношение са творбите на Джордж Оруел «1984», на Андрей Платонов «Чевенгур», на Венедикт Ерофеев «Москва Петушки» и много други.

В обобщение на казаното до тук би следвало да се надяваме, че богатството от идеи за развитието на човека, обществото и държавата към по-добро ще продължи да покълва. Някъде там, на границата между философия и литература, между реалност и фикция, между минало, настояще и бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аристотел., Атинската полития, 1993г.
- [2] С. Брант., Корабът на глупците, 2010г.
- [3] П. Дачев., История на политическите и правни учения част1, 2001г.
- [4] М. Елиаде., История на религиозните идеи и вярвания, том2, 2009г.
- [5] Еразъм., Възхвала на глупостта, 1984г.
- [6] Т. Кампанела., Градът на слънцето, 1971г.
- [7] С. Киркегор, Върху понятието за ирония, 1993г.
- [8] С. Маринова., Принципите на правото, 2011г.
- [9] Т. Мор., Утопия, 1970г.
- [10] Платон., Диалози, том 1, 1975г.
- [11] Платон., Закони, 2007г.
- [12] Ф. Рабле., Гаргантюа и Пантагрюел, 1982г.

[14] Б. Ръсел., История на западната философия том1-3, 1994г.

[15] Дж. Суифт., Пътешествията на Гъливер, 1977г.

За контакти:

Ас. Веселин Гръцманов, Катедра "Публично-правни науки" Юридически факултет, Русенски университет "Ангел Кънчев", тел. : 0890235946 e-mail jewelvesso@yahoo.com

Рецензент: Професор д-р Лъчезар Дачев